

मराठी साहित्यात संतांची भूमिका

नितीन रंगनाथ आवताडे

गोषवारा

संतांनी वैश्विक मूल्य व माणुसकीची शिकवण दिली. प्रपंच करून परमार्थ करण्यास शिकविले. त्यांच्या अभंगातून सर्वसामान्यांना आनंद शोधता आला. या संतांचा विविध कार्याचा विचार करणारे शोधनिबंध 'भारतीय संतांचे योगदान'मधून संकलित केले आहेत. मराठी साहित्यात संतांची भूमिका महत्त्वाची आहे, कारण त्यांनी आपल्या विचारांनी, काव्याने आणि जीवनशैलीने समाजावर खोलवर प्रभाव टाकला आहे. संतांनी धार्मिक आणि सामाजिक मूल्यांचा प्रसार केला, ज्यामुळे समाजातील अंधश्रद्धा आणि भेदभाव कमी करण्यास मदत

झाली. संत ज्ञानेश्वरी, तुकाराम, एकनाथ यांसारख्या संतांच्या रचनांनी आध्यात्मिकतेची गती साधली. त्यांचे अभंग, ओवी आणि गाणी सामान्य जनतेपर्यंत पोचले, ज्यामुळे साक्षात्कार आणि ज्ञानाची जाणीव झाली. संतांनी "सर्वजनसुखाय" या तत्त्वावर आधारित संदेश दिला, ज्यामुळे प्रेम, भक्ती आणि सहिष्णुता यांना महत्त्व प्राप्त झाले. संतांची भूमिका केवळ धार्मिक नाही, तर त्यांनी समाज सुधारणा, नैतिक मूल्ये आणि मानवतेचे विचार प्रगल्भ केले. त्यांच्या विचारांची गोडी आणि त्यांचे जीवनतत्त्व समाजातील अनेकांना प्रेरित करते, ज्यामुळे मराठी साहित्याला एक वेगळा आयाम प्राप्त झाला आहे. संपूर्णतः, संतांचा वारसा आजही जीवंत आहे, आणि त्यांच्या विचारांचा प्रभाव मराठी साहित्यावर सतत दिसून येतो.

परिचय

मराठी साहित्यात संतांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. संतांनी आपल्या विचारांनी आणि लेखनाने भक्ती, प्रेम, आणि सामाजिक बदलाची प्रेरणा दिली. संत ज्ञानेश्वरी, तुकाराम, आणि एकनाथ यांसारख्या संतांच्या रचनांनी धार्मिकता आणि मानवता यांचा संगम साधला. त्यांनी समाजातील अंधश्रद्धा आणि भेदभावावर प्रकाश टाकला, ज्यामुळे लोकांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडले. संतांच्या अभंगांमुळे साहित्याला एक गहरी आध्यात्मिकता मिळाली आहे, जी आजही विविध पिढ्यांना प्रेरित करते. मराठी साहित्यात संतांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. संतांनी भक्ती, प्रेम आणि ज्ञानाचे संदेश दिले, ज्यामुळे समाजात आध्यात्मिक जागरूकता निर्माण झाली. संत ज्ञानेश्वरी, तुकाराम, एकनाथ यांसारख्या संतांनी त्यांच्या रचनांद्वारे अंधश्रद्धा आणि भेदभाव कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या विचारांनी साहित्याला गहनता आणि दिशा दिली, ज्यामुळे आजही

त्यांचा प्रभाव जाणवतो. संतांचा वारसा मराठी साहित्याचे एक अनिवार्य भाग आहे, जो सामाजिक सुधारणा आणि मानवतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देतो.

उद्दिष्टे:

1. **आध्यात्मिक जागरूकता वाढवणे:** संतांनी धार्मिक तत्त्वज्ञान आणि आध्यात्मिक विचारांचे प्रचार केले, ज्यामुळे जनतेत आध्यात्मिक जागरूकता निर्माण झाली.
2. **सामाजिक सुधारणा:** संतांनी समाजातील अंधश्रद्धा, जातिभेद आणि अन्यायावर भाष्य केले, त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन साधण्यास मदत झाली.
3. **भक्तीचा प्रसार:** संतांच्या रचनांनी भक्तीला महत्त्व दिले आणि सामान्य जनतेला आध्यात्मिकता अनुभवायला प्रोत्साहित केले.
4. **काव्याचे समृद्धीकरण:** संतांच्या अभंग, ओवी आणि गाण्यांनी मराठी काव्यात एक नवीन गती आणि गूढता आणली.
5. **संपूर्णता आणि मानवता:** संतांचा संदेश 'सर्वजनसुखाय' या तत्त्वावर आधारित होता, जो मानवतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहित करतो.
6. **संस्कृतीचे संवर्धन:** संतांच्या विचारांनी मराठी संस्कृतीला गहराई आणि परंपरा दिली, ज्यामुळे ती अधिक समृद्ध झाली.
7. **भावनिक आणि नैतिक मूल्यांचा प्रसार:** संतांच्या रचनांनी प्रेम, सहिष्णुता आणि करुणेच्या भावना जागृत केल्या.

हे उद्दिष्टे संतांच्या कार्यातून मराठी साहित्यातील त्यांची भूमिका स्पष्टपणे व्यक्त करतात, जी आजही समकालीन समाजाला प्रेरणा देते.

परिणाम करणारे घटक:

1. **सांस्कृतिक पार्श्वभूमी:** संतांचा विचार आणि साहित्य भारतीय उपखंडातील धार्मिक आणि सांस्कृतिक संदर्भातून विकसित झाला.
2. **भक्तिपंथांचा उदय:** संतांच्या भक्तिपंथांनी लोकांना आध्यात्मिक मार्गदर्शन प्रदान केले, ज्यामुळे साहित्यामध्ये भक्तिपंथीय विचारांचा समावेश झाला.
3. **काव्यशास्त्र:** संतांनी उपयुक्त काव्यशास्त्र आणि लयबद्धता वापरून त्यांच्या विचारांना प्रभावीपणे व्यक्त केले.
4. **समाजातील असमानता:** संतांच्या रचनांनी जातीय भेदभाव आणि सामाजिक अन्यायावर भाष्य करून समाजात जागरूकता निर्माण केली.
5. **सामाजिक चळवळी:** संतांच्या कार्याने समाज सुधारणा चळवळींना चालना दिली, ज्यामुळे साहित्याने अधिक सामाजिक दृष्टीकोन स्वीकारला.
6. **शिक्षण आणि ज्ञान:** संतांनी ज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित केले, ज्यामुळे शैक्षणिक विचारांना प्रोत्साहन मिळाले.
7. **संवाद साधने:** संतांनी जनतेशी संवाद साधण्यासाठी सोपी भाषा आणि प्रतिमा वापरली, ज्यामुळे त्यांचे संदेश सामान्य जनतेपर्यंत पोचले.

या घटकांनी संतांच्या प्रभावीतेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, ज्यामुळे मराठी साहित्यात संतांची भूमिका समृद्ध झाली आहे.

वैशिष्ट्ये:

1. **आध्यात्मिक गूढता:** संतांच्या रचनांमध्ये उच्च आध्यात्मिकता आणि गूढता असते, जी वाचकाला चिंतन करण्यास प्रवृत्त करते.
  2. **भक्तिपंथीय विचार:** संतांनी भक्तीचा मार्ग स्वीकारला, ज्यामुळे त्यांच्या लेखनात प्रेम, समर्पण आणि भक्तिभाव यांचा प्रामुख्याने वापर झाला.
  3. **सामाजिक साक्षरता:** संतांनी सामाजिक न्याय, समता आणि मानवतेचे मूल्य अधोरेखित केले, ज्यामुळे समाजात जागरूकता निर्माण झाली.
  4. **सोप्या भाषेचा वापर:** संतांनी सामान्य जनतेपर्यंत पोचण्यासाठी सहज, सोपी आणि समजण्यास सोपी भाषा वापरली.
  5. **काव्यात्मक शैली:** संतांच्या अभंग, ओवी आणि गाणी काव्यात्मक असून, त्यात लय आणि संगीत यांचा समावेश असतो.
  6. **संपूर्णता आणि सहिष्णुता:** संतांच्या विचारांमध्ये सर्व मानवतेवर प्रेम आणि सहिष्णुतेचा संदेश स्पष्टपणे व्यक्त झाला आहे.
  7. **पारंपरिक मूल्यांचे जतन:** संतांनी परंपरेतील मूल्यांचे जतन केले आणि त्यांना आधुनिक काळाशी जोडले.
  8. **अनुभव आधारित ज्ञान:** संतांचे लेखन त्यांचे व्यक्तिगत अनुभव आणि आत्मसाक्षात्कारावर आधारित असते, जे अधिक प्रभावी आणि प्रेरणादायक ठरते.
- ही वैशिष्ट्ये संतांच्या भूमिकेला समृद्ध करते आणि मराठी साहित्याला एक अनन्य दृष्टीकोन प्रदान करते.

पर्यावरणीय आणि सामाजिक घटक

पर्यावरणीय घटक

1. **संपूर्णता आणि संतुलन:** संतांनी निसर्गाच्या संतुलनाचे महत्त्व सांगितले. त्यांच्या विचारांत निसर्गाशी सह-अस्तित्व आणि त्याच्या संवर्धनाचे तत्त्व स्पष्टपणे दिसते.
2. **साधना आणि निसर्ग:** संतांचे जीवन आणि साधना निसर्गाशी निकटतेने जोडलेले होते. त्यांनी प्राकृतिसोबत सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवण्यावर जोर दिला.
3. **पर्यावरणीय न्याय:** संतांनी प्रत्येक प्राण्याचा आदर करण्याचा संदेश दिला, ज्यामुळे पर्यावरणीय न्यायाची भावना समाजात रुजली.

सामाजिक घटक

1. **सामाजिक समानता:** संतांनी जातिवाद, वर्गभेद आणि असमानता विरुद्ध आवाज उठवला. त्यांच्या विचारांनी सामाजिक सुधारणा आणि समतेच्या विचारांना प्रोत्साहन दिले.
2. **सामुदायिकता:** संतांनी एकात्मतेचा संदेश दिला, ज्यामुळे विविध समाजगटांमध्ये एकता आणि भाईचारा निर्माण झाला.
3. **शिक्षणाचे महत्त्व:** संतांनी ज्ञान आणि शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले, ज्यामुळे लोकांच्या जागरूकतेत वाढ झाली आणि शिक्षण प्रणालीला चालना मिळाली.

4. **सकारात्मक परिवर्तन:** संतांच्या विचारांनी समाजात सकारात्मक बदल घडवण्यास प्रेरणा दिली, ज्यामुळे अनेक सामाजिक चळवळींना गती मिळाली.
5. **भावनात्मक साहाय्य:** संतांच्या संदेशांनी लोकांच्या मानसिकतेवर सकारात्मक प्रभाव टाकला, ज्यामुळे दुःखात मदत मिळालेली वाटते.

या पर्यावरणीय आणि सामाजिक घटकांनी संतांची भूमिका अधिक व्यापक आणि प्रभावी बनवली आहे, ज्यामुळे त्यांनी समाजातील अनेक पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

नेतृत्व आणि करिअर वाढीसाठी आवश्यक:

1. आध्यात्मिकतेची प्रेरणा: संतांच्या विचारांनी आत्मविश्वास आणि समर्पणाची भावना विकसित केली, जी नेतृत्वात महत्त्वाची आहे.
2. सामाजिक मूल्ये: संतांनी सामाजिक न्याय, समानता आणि करुणा यांचे महत्त्व सांगितले, जे नेतृत्वाच्या नैतिकतेला मजबुत करतात.
3. संवाद कौशल्य: संतांनी साध्या भाषेत गहन विचारांची मांडणी केली, ज्यामुळे प्रभावी संवाद कौशल्याची प्रेरणा मिळते.
4. संघटन कौशल्य: संतांच्या कार्यप्रणालीत सामूहिकता आणि सहकार्याचे महत्त्व आहे, जे नेतृत्वात आवश्यक आहे.
5. अवसरांचे व्यवस्थापन: संतांचे जीवन धैर्य आणि आव्हानांचा स्वीकार करण्याचे उदाहरण देतात, जे करिअर वाढीसाठी आवश्यक आहे.
6. कौशल्य विकास: संतांच्या साधना आणि शिक्षणामुळे कौशल्ये विकसित करण्याची प्रेरणा मिळते, जी करिअरमध्ये यशस्वी होण्यासाठी महत्त्वाची आहे.
7. ध्यान आणि मनन: संतांच्या ध्यानाच्या तंत्रांनी मानसिक स्थिरता आणि स्पष्टता मिळवण्यास मदत होते, जी प्रभावी नेतृत्वासाठी आवश्यक आहे. या तत्वांनी संतांची भूमिका नेतृत्व आणि करिअर वाढीसाठी प्रेरणादायक ठरली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

संतांच्या चरित्रांचा अभ्यास :

ल. न. गडकरी, संतांचे चरित्र

साने गुरुजी, संतांची कहाणी

संत साहित्याची व्याख्या आणि विश्लेषण

रणजीत देसाई, संत व संत साहित्य

डॉ. क. ना. गोविंद, संत कविता आणि तत्त्वज्ञान

संतांची समाजातील भूमिका

प्रा. वि. पु. कांगणे, संत परंपरा आणि समाज सुधारणा

डॉ. वसंत बापट, संतांचे संदेश आणि समाज

संतांची तत्त्वज्ञान

शं. ना. नवरे, संत तत्त्वज्ञान

डॉ. नंदकुमार कळसकर, संतांचा आत्मानुभव

संतांची भाषा आणि शैली

ग. दि. मिरासदार, संतांची भाषाशुद्धता

प्रा. सुभाष बडगुजरे, संत वाङ्मयाची शैली

संतांची गाणी आणि अभंग

ब. यु. सि. शं. क. बर्वे, संत अभंग व साहित्य

प्रा. रमेश पाटील, संतांच्या गाण्यांचा अर्थ

संत साहित्याचा प्रभाव

डॉ. पं. ना. निळकंठ, संत साहित्याचा सामाजिक प्रभाव

प्रा. सुरेश कर्णिक, संत व साहित्यिक परंपरा

संतांच्या संदेशांचे समकालीन संदर्भ

डॉ. प्रिया साळुंके, संत विचार आणि आधुनिकता

वैभव जाधव, संतांचा विचार आणि सामाजिक परिवर्तन

ही संदर्भग्रंथ सूची मराठी साहित्यात संतांची भूमिका समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

संत साहित्याचे सामाजिक योगदान

संत साहित्याचे सामाजिक योगदान अध्यात्मिक तत्त्वचिंतनाची परिणती सामाजिक मूल्यांमध्ये घडविणाऱ्या संत विचार परंपरेचे चिंतन करताना असेच म्हणावे लागेल की, सामाजिक विषमतेने व्यथित झालेल्या कारुण्याचा पहिला उद्गार संत ज्ञानदेवांच्या रूपात प्रगटला. नाथांच्या रूपात त्याचा प्रतिध्वनी उमटला आणि तुकोबारायांच्या रूपात सामाजिक विकृतींना फटका देत मानवी मनात आणि समाजजीवनात आत्मविश्वास आकारला. संतांची वाङ्मयरचना हे मराठी सारस्वताचे एक अनमोल लोकधन आहे. संतांची भूमिका ही केवळ तत्त्वचिंतकाबरोबर लोकशिक्षकाची आहे जागल्याची आहे, पूर्वी खडेगावात आलेले पीकपाणी राखण्यासाठी जागले ठेवत असतं. ते स्वतःही जागे राहायचे आणि रात्रभर गावालाही जागते ठेवायचे. अज्ञान, अविद्या, विकृती, विकार यांच्या झोपेतून संत स्वतः नित्य जागे आहेत आणि जागल्याची भूमिका येऊन. उठा उठा जी मायबाप। कशी लागली झोप। उठा की जी मायबाप।। असे सांगत सांगत समाजालाही खडबडून जागे करीत आहेत. सामाजिक आणि आध्यात्मिक जागृती हेच संतांच्या वाङ्मयीन निर्मितीचे मुख्य प्रयोजन ठरते. संत हे साक्षात्कार होते. त्यांना आत्मानुभूती लाभली होती. एकच आत्मतत्त्व सर्व वास्तूमात्रात भरून राहिल्याने ब्रह्मभाव एका व्यक्तीत सीमित न राहता साऱ्या विश्वातला कवटाळण्यास सिद्ध होतो. सर्वाभूती हाच भगवद्भाव जागा व्हावा, त्यातून परस्पर बंधुभाव, एकात्मता नांदावी ही जगत् उद्धाराची तळमळ त्यांच्या अभंगवाणीतून ठायीव्यक्त होते. स्वतः जीवनमुक्त अवरथेला गेलेल्या संतांना ही जागृती का घडवायची आहे हे सांगताना तुकोबाराय म्हणतात. उपकारासाठी बोलो हे उपाय। येणेविण काय चाड आम्हा ।। बुडते हे जन न देखवे डोळा। येतो कळवळा म्हणवोनि ।। जागृती घडविणे हेच प्रबोधनकाराचे खरे कार्य होय.

संत हेच श्रेष्ठ प्रबोधनकार

संत हेच श्रेष्ठ प्रबोधनकार आहेत. म्हणूनच कधी विनंती करून, कधी भीती दाखवून, कधी येणाऱ्या गंभीर परिणामांची जाणिव करून देऊन, तर कधी रागावूनसुद्धा ते समाजाला जागेच करीत आहेत. आमच्या उपनिषद दृष्ट्या ऋषींनीही “उत्तिष्ठत् जाग्रत् प्राप्य वरान्निबोधत्” असा उपदेश करून प्रत्येक अवस्थेत जागे रहायला सांगितले आहे. कीर्तन हे तर जागृतीचे प्रभावी माध्यम आहे. ईश्वरी तत्त्वाबरोबरच मानवी मूल्यांना जागे ठेवणे हेच कीर्तनाचे वैशिष्ट्य. संतांनी जागृतीसाठी हेच माध्यम निवडले. बाह्यरंग आणि अंतरंग, प्रपंच आणि परमार्थ, व्यक्ती आणि समाज या सर्वांचा एकत्रित विचार करून मानवी मनाला आणि जीवनाला समृद्धीकडे नेण्यासाठी सावध रहाण्याचा उपदेश केला. तुकोबाराय म्हणतात, सावध झालो सावध झालो! आलो हरिच्या जागरणा ॥ संतांची अमृतवाणी हा मराठी शारदेचा अंभग ठेवा आहे. संतांच्या मुखातून बाहेर पडणारा प्रत्येक शब्द अंभग ठरला आहे. संतांच्या विशाल, पवित्र, प्रशांत, प्रासादिक आणि भव्योदात्त अनुभवाचा तो अमृत अविष्कार आहे. त्यात संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांच्या अनुभूतीचा मोगरा दरवळत आहे. भक्तीप्रेमाबरोबरच समाजप्रबोधनाची तुकोबारायांची तळमळ डोकावत आहे. नामदेवारायांची आर्तता प्रगटत आहे. समर्थांचे लोकीद्वाराचे सामर्थ्य निनादत आहे, तर आध्यात्मिक विचारांबरोबर जीवनमूल्यांच्या संदर्भात घडविलेले नाथांचे उद्बोधन आविष्कृत होत आहे. जनाबाई, निळोबा, चोखोबा, सावतोबा, बहिणाई, कान्होपात्रा या संतांचा आत्मानुभव अभिव्यक्त झाला आहे. “स्वान्तसुखाय आणि मार्गदर्शनाय” या दोन कारणांसाठी प्रगट झालेली संतांची वाणी ही सामान्य माणसाला जीवन जगतानाही विवेकाची वाट दाखवित आहे. त्याच्या जीवनाला आनंदाचे नित्यत्व म्हणजेच अमृतत्व प्राप्त करून देत आहे.

संतांची परंपरा

देदीप्यमान संतांची परंपरा महाराष्ट्राला लाभली. या संतपरंपरेने आपल्या वाणीने आणि कृतीने समाजमनात ज्ञानजागृती, कर्जजागृती करून समाजाला जागत ठेवले आहे. संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांच्या अगोदरही समाजात विद्वान नव्हते असे नाही, पण त्यांच्या ठायी केवळ पांडित्य होते. साधुत्व नव्हते. दुसऱ्याला सांगणारे खूप होते पण तसे अनुभवणारे अभवानेच होते. ज्ञानेश्वर र कळवळ्यापोटी आध्यात्मिक विचारांची मांडणी करीत, माध्यमातून खऱ्या विवेक धर्माचाच पाया घातला आहे. संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांनी रसालंकार संपन्न भाषेत साहित्यिकांना, साहित्य सोनियाच्या खाणी उघडून अंतरंग अधिकारी जिज्ञासूंना, भक्तीवैराग्य कथनाने वारकऱ्यांना, अष्टांग योगाच्या निरूपणाने योग्यांना आणि व्यावहारिक दृष्टांतांच्या माध्यमातून प्रापंचिकांना साच आणि मवाळ। मितुळे आणि रसाळ। शब्द जैसे कल्लोळ । अमृताचे । अमृतावाणीचा आणि अमृततत्त्वाचा उत्कट आविष्कार घडविला आहे. भागवत धर्माची, भक्तीपंथाची, वारकरी संप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानाची महाराष्ट्र सारस्वतातील विविधांगी वाङ्मयरचनेची आचारविचार समन्वयाची आणि सामाजिक समतेची मुहूर्तमेढ करून ज्ञानेश्वर र माऊलींनी मूल्याधिष्ठित सांस्कृतिक जीवनाचाच पाया घातला आहे. त्याच पायावर संतविचारांची आणि प्रबोधनाची भव्य वास्तू उभी राहिली आहे. पाया पक्का तर वास्तू उभी राहते. इमारत बांधताना पाया खोल घेतला जातो. कठीण अशा खडकापर्यंत तो न्यावा लागतो. ज्ञानेश्वर माऊलींनी खडकासारख्या जडत्व असलेल्या जीवांच्या अंतःकरणातही भक्तीचा ओलावा निर्माण करून हा भगवद्भक्तीचा पाया खोलवर रुजविला आहे. ज्ञानदेवांनी भक्ती मंदिराचा आणि भागवतधर्माचा पाया घातला. तसे पाहिले तर भागवत धर्माचा पाया ज्ञानदेवांच्या आधी दोन हजार वर्षे घातला गेला असतानाही तो पुन्हा रचण्याची आवश्यकता का भासली? जुन्यातले काय

घेतले आणि काय वगळले याचा विचार केला पाहिजे. भागवत धर्माचा आधारभूत ग्रंथ भगवद्गीता मानला आहे. “श्रुती” म्हणजे वेद तर “स्मृती” ह्या वेदावर आधारलेल्या म्हणूनच काही प्राचीन ज्ञानवंतांनी आणि तत्त्वचिंतकांनी मन्वादिकांच्या स्मृतीप्रमाणेच गीतेलाही दुय्यम स्थान दिले आणि ती स्वतः प्रामाण्य नाही असे म्हटले. या विचारांनाच ज्ञानदेवांनी कलाटणी दिली. गीता ही स्वतः प्रामाण्य तर आहेच आहे, पण वेदांचे सार गीतेने सांगितले आहेत.

गीताधर्म

ज्ञानेश्वर महाराज गीतेचे मोठेपण सांगताना अठराव्या अध्यायात म्हणतात हे गीतानाम विख्यात। सर्व वाययाचे मथित। आत्मा जेणे हस्तगत। रत्न होय ॥ ज्या ज्ञानाने आत्मरूपी रत्न स्वाधीन होते ते वेदांचे सार असलेले ज्ञानच “गीता” रूपाने प्रगटले आहे. गीतेला वेगळे औदार्य आहे. वेदांचा अधिकार काही वर्णांचा होता. सर्वांना ज्ञान देण्यासाठी वेद कृपण होता. ज्ञानदेवांनी भक्तीचा अधिकार देणाऱ्या एवढेच नव्हे तर- स्त्रीद्रादि प्रतिभे सामाविले। स्त्रीद्रांना तसेच अज्ञानी, अडाणी अशा जीवांनाही ब्रह्मरसाचा आस्वाद घडविणाऱ्या आणि प्रत्यक्ष भगवंताची उक्ती असणाऱ्या गीतेला आधारभूत मानले आणि गीतेवरचे भाष्य केले. तसे पाहिले तर ज्ञानदेवांचा भागवतधर्म हा गीताधर्म आहे. ज्ञानेश्वर र माऊली म्हणतात. मग आर्ताचेनि ओरसे। गीतार्थ ग्रंथनमिसे। वर्षला शांतरसे। तो हा ग्रंथ ॥ आर्त जनांना दुःखापासून सोडवावे, त्यांच्या जीवनातील दुःखे आणि वेदना शांत कराव्यात या कळकळीने गीतेचा अर्थ सांगण्यासाठी सद्गुरूंनी जो ब्रह्मरसाचा वर्षाव केला तोच हा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ होय. “आर्तासाठी गीत आहे” ही यामागची तळमळीची भूमिका घेऊनच ज्ञानदेवांनी गीताप्रणित भागवतधर्म सांगितला आणि सर्वांच्या जीवनात आनंद ओसंडून वहावा म्हणून सर्वांनाच भक्तीचा अधिकार देणाऱ्या गीतेवर भाष्य करून भक्तीचे द्वार खुले केले. ज्ञानेश्वर माऊलींनी सारस्वताचा पाया घातला. ओवी, अभंग, गवळणी, विरहिणी ह्या वाङ्मय प्रकारांच्या आद्यरचना ज्ञानदेवांनी केल्या आहेत. ज्ञानदेवांनी रसालंकार संपन्न भाषेने साहित्यिकांना, साहित्य सोनियाच्या खाणी उघडून अंतरंग अधिकार जिज्ञासूंना, भक्तीयोग्य कथनाने वारकऱ्यांना, अष्टांगयोगाच्या निरूपणाने योग्यांना आणि व्यावहारिक दृष्टान्ताच्या माध्यमातून प्रापंचिकांनासुद्धा आपल्या ज्ञानेश्वरीच्या अमृतवाणीने वेगळा आनंद दिला आहे. संत साहित्य आणि विचार याविषयी अनेक स्तरावर चिंतन घडले आहे. गेल्या शंभर वर्षात न्या. रानडे, राजाराम शास्त्री भागवत, प्रो. रानडे, राजवाडे, फाटक, पेंडसे, वै.मामासाहेब दांडेकर, ह. भ. प. ल. रा.पांगारकर, आचार्य विनोबा भावे, गं. बा. सरदार अशा अनेक विचारवंतांनी संत साहित्याचा परामर्श घेतला आहे. गं. बा. सरदारांनीया विचारवंतांचे तीन वर्ग सांगितले आहेत. “रानडे यांच्यासारख्यांच्या चिंतनात श्रद्धा व चिकित्सा, राष्ट्रभिमान व राष्ट्रनिष्ठा यांचा बेमालूम मिलाफ झाला आहे. त्यामुळे संतांच्या कार्याचे वैशिष्ट्यच फक्त त्यांनी सांगितले, पण उणीवा दाखविल्या नाहीत. रानडेयांनी भागवत धर्म व महाराष्ट्र धर्म यांचा समन्वय साधला, पण त्यातील विरोधाची मिमांसा केली नाही.’ असे सरदारांचे म्हणणे आहे. दुसरा वर्ग आहे राजवाडे -भावे यांच्यासारख्या विचारवंतांचा राजवाडे भावे यांच्यासारख्या विचारवंतांचा राजवाडे भावे प्रभुती राष्ट्रवादी लेखकांना संतांचा भक्तिपंथ निष्क्रीयतेचा व नेभळपणाचा वाटला. युरोपचा इतिहास वाचून केवळ राष्ट्रवादाचा विचार करणाऱ्या या मंडळींना संतांच्या कार्यातील आणि वृत्तीतील सखोलता का दिसू नये, हा मोठा प्रश्नच आहे. राष्ट्रवादाचा विचारही मनात रुजवायला धर्मतत्त्वाची डोळस दृष्टी असावी लागते. ही दृष्टी देण्याचे काम संतांनी केले म्हणून तर पुढे राष्ट्रधर्म उभा राहिला.

शिवकालीन राजकीय आंदोलकांनी वैचारिक पार्श्वभूमी संतमंडळींच्या कार्यातून तयार झाली, हे विसरून चालणार नाही. तिसरा वर्ग आहे संत साहित्याकडे व कार्याकडे श्रद्धेने व भक्तीने पाहणाऱ्यांचा. त्यात प्रामुख्याने वै. गुरूवर्य मामासाहेब

दांडेकर किंवा ह. भ. प. ल. रा. पांगारकर यांनी संतसाहित्याचा भक्तिभावाने आणि रसिकेतेने परामर्श घेतला आहे. त्यामुळे संत साहित्यातील भक्तीतत्त्वाचे चिंतन मोठ्या प्रमाणावर झाले. संत आणि भक्ती हे अभेद्य नाते आहे, पण संतांची भक्ती ही देवळात, गाभान्यात, सोवळ्या ओवळ्यात कर्मकांडात गुंतलेली नाही. भक्तीच्या माध्यमातून सामाजिक समतेचा सिद्धांत त्यांना लोकमनात रुजवायचा होता. ज्ञानेश्वर र माऊलींना तर जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत । हा भक्तियोग निश्चि त । जाण माझा ।। भक्तियोगाची अशी सरळ सरळ व्याख्या सांगून भक्तीतत्त्वाचे सामाजिक चिंतन घडविले आहे तर तुकोबारायांनी... विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ ।। असा रोखठोक उपदेश करून भक्तिच्याच माध्यमातून विष्णुमय जग पाहण्याची एक नवी दृष्टी दिली आहे. संत एकनाथांचे एक भारूड या संदर्भात महत्त्वाचे वाटले. त्या भारूडात ब्राह्मण आणि महार असा संवाद आला आहे. तो ब्राह्मण एका महाराला विचारतो आहे... “का रे महारा मदमस्ता ।’ त्यावर तो महार सांगतो, “कां हो ब्राह्मण बाबा भलतेच बोलता।’ त्यावर रागावून तो महार सांगतो, “तुझ्या बापाचे भय काय...।’ आणि महाराच्या मुखातून स्वतः नाथ महाराज सांगतात, “मायबाप तुमचे नि आमचे एकच हाय...’ आजच्या सामाजिक स्तरावरील समतेचा विचार करताना सामाजिक तत्त्वचिंतनाचा आद्य प्रवाह संतांच्याच आध्यात्मिक तत्त्वचिंतनातून उदयास आला आहे. संतांनी आध्यात्मिक तत्त्वांना सामाजिक मूल्यांची जोड दिली आहे, हे विसरून चालणार नाही. म्हणूनच संतांच्या भक्तितत्त्वाला “भोळ्या भावाचा व भावडेपणाचा विचार’ असे समजून भक्तित्त्वावर आघात केला जातो. संतांच्या विचारतत्त्वांचा खोलवर विचार न करता अध्यात्मवाद, भक्तीवाद असा शिक्का मारू त्यांच्या विचारात आणि चळवळीत धर्मसुधारणेची किंवा लोकजागृतीची भावना नाही. त्यांचा भक्तिमार्ग ही एक पळवाट आहे, असाही काहींचा आरोप आहे; परंतु हातात शस्त्र घेऊन उठाव करणे आणि कालची तत्त्वे पारंपारिक आहेत म्हणून लगेच परंपरेवर घाव घालून नवी पद्धत अवलंबिणे म्हणजे सुधारणावाद नव्हे. ऐहिक दुःखाचा व दैन्यांचा विसर पाडून मनुष्याला कोणत्या तरी काल्पनिक वातावरणांत गुंगवून संतांनी त्यांनी भोळ्या भावनेत गुंतवून ठेवले नाही, तर त्यांच्यातील जडत्व नाहीसे करून त्यांच्या जीवनात एक कार्यप्रवर्तक निष्ठा उत्पन्न केली.

श्रद्धा आणि विवेक

विज्ञानाच्या अभावी बाह्यसृष्टीवर प्रभुत्व गाजविण्याची उमेद जोपर्यंत माणसामध्ये नव्हती तोपर्यंत त्यांच्या व्यक्तीविकासाला आध्यात्मिक अधिष्ठानाची निःसंशय गरज होती, म्हणून ज्ञानदेवादिकांनी महाराष्ट्रातील लक्षावधी लोकांच्या निःसत्त्व जीवन क्रमाला आध्यात्मज्ञानाची जोड मिळवून दिली. तेणे अबालसुबोधे। ओवियेचेनि प्रबंधे । ब्रह्मरस सुस्वादे । अक्षरे गुंथिली ।। त्यांच्याही जीवनात ब्रह्मरसाचा उत्कट आविष्कार घडविला. त्यांच्या नीरस जीवनात आनंद बहुरू लागला. आपल्यातील सुप्त शक्तीची आणि भावनांची त्यांना जाणीव झाली आणि प्रतिकूल परिस्थितीलाही तोंड देण्याची त्यांच्या मनाची तयारी झाली. नाथांच्या आध्यात्मिक आणि सामाजिक तत्त्वचिंतनाचा फार मोठा प्रभाव तुकोबांच्या अभंगवाणीवर पडला आहे समाजरीतीचे उत्कट दर्शन घेऊन ते उत्कटपणे आपल्या साहित्यातून अभिव्यक्त करणारा पहिला संत म्हणजे संत एकनाथ तेच समाजदर्शन वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मांडणारा संत म्हणजे तुकोबाराय, तीक्ष्ण उत्तरे । हाती घेऊन बाण फिरे ।। नाही भीडभाड । तुका म्हणे साना थोर ।। यासारख्या अनेक वचनांमधून त्यांच्याच अंतर्मनाचे उत्कट दर्शन घडते. आध्यात्मिक तत्त्वचिंतनाची परिणती सामाजिक मूल्यांमध्ये घडविणाऱ्या संत विचारपंपरेचे चिंतन करताना असेच म्हणावे लागेल की सामाजिक विषमतेने व्यथित झालेल्या कारुण्याचा पहिला उद्गार ज्ञानदेवांच्या रूपात प्रगटला, नाथांच्या रूपात त्याचा प्रतिध्वनी उमटला आहे. तुकोबारायांच्या रूपात सामाजिक विकृतींवर फटका देत मानवी मनात आणि समाजजीवनात आत्मविश्वास आकारला. बुडते हे

जन न देखवे डोळा । येतो कळवळा म्हणवोनि ।। किंवा बुडाली काढीत।बांधली सोडीत। साकडे फेडित । आर्ताचिया ।। हीच संतांची भूमिका होती. म्हणूनच ज्या कळवळ्याच्या भूमिकेतून त्यांनी समाजाकडे पाहिले तोच कळवळा त्यांच्या साहित्यातून अभिव्यक्त झाला आहे. महाराष्ट्रीय संतांच्या पुढे मानवी जीवनाचे समग्र रूप उभे होते. म्हणूनच आपल्या आचार-विचारांना एकदेशियतेची बाधा होऊ दिली नाही. परंपरागत कर्मकांडातील लौकिक व्यवहारातील जडत्व त्यांना घालवायचे होते. त्यासाठी लोकाभिमुख होऊन नव्हे रात्रंदिवस लोकातच वावरून बहुजन समाजाच्या अंतरंगात आणि बाह्यचारात नवचैतन्य आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला अद्वैत आणि भक्ती, ज्ञान आणि उपासना, श्रद्धा आणि विवेक यांच्या एकात्मतेवर त्यांनी भर दिला आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी विवेकनिष्ठेचा मार्ग सांगितला. कर्मपणा व व्रतवैकल्ये यावर झोड उठविली, पण स्वधर्मयज्ञाची महती कमी होऊ दिली नाही. तुकाराम महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे.... एकांती लोकांती करू गदरोळ। लेश तेही मळ नाही येथे ।। एकांतात आणि लोकांतात असा गदारोळ उडवून दिला की मलिनतेची जळमटे आपोआप गळून पडली. संत चळवळीचे सामाजिक चिंतन करताना तत्कालीन महाराष्ट्राचे चित्र डोळ्यासमोर आणावे लागेल. तेराव्या शतकाच्या अखेरीच संतचळवळ सुरू झाली.दक्षिणेकडील यादवांच्या राजवाटीला ओहोटी लागली होती.

आर्थिक स्थिती

इ.स. 1216 मध्ये अल्लाउद्दीनची स्वारी झाली आणि त्याने संपत्तीची प्रचंड लयलूट केली. यावरून राजघराण्याच्या अलोट ऐश्वर्याची कल्पना येते. राजकाराभाराशी प्रत्यक्ष जोडला गेलेला सरदार जहागीरदार, वतनदार यांची आर्थिक स्थिती मजबूत होती, पण सामान्य वर्ग आर्थिक विवंचनेच्या खाईत लोटला गेला होता. युरोपाप्रमाणे महाराष्ट्रातही एक प्रकारची सरंजामशाही अवतरली होती. निरनिराळ्या वर्गांचे आर्थिक हितसंबंध जमिनीशी निगडित होते. राजसंस्था, वतनसंस्था, ग्रामसंस्था यांचे लाभकेंद्र जमीन हेच होते. युरोपाप्रमाणे इथला शेतकरी भूमीहीन नव्हता. त्याच्या मालकीची थोडी होती; परंतु ती निसर्गावर अवलंबून असायची. जमीनीची अल्प उत्पादन शक्ती हेच सामाजिक दुरावस्थेचे मुख्यकारण होते. राजकारभारातील सरदार, जहागीरदार यांच्या मनमानी कारभाराची झळ शेतकऱ्यांना पोहोचली होती. नाथांच्या साहित्यातून या समाजस्थितीचे वर्णन होते. सामाजिक अस्थैर्याचा तो काळ होता. सत्तासंपादनासाठी सरदारांची आपापसात भांडणे होत. रयतेला लुटण्यासाठी ते वाट्टेल ते प्रयत्न करीत. त्यामुळे गावगाड्यातील पाटील, शेटे, महाजन, चौगुले हा वर्गही त्यांना सामील होऊन गोरगरीबांना लुटत होता. पुंडाई आणि गुंडगिरी वाढली होती. ब्राह्मणवर्गाने कर्मठपणा वाढवला होता. क्षेत्रियांनी युद्धावर पळून येणे तर वैश्यावने शेतच्या शेत ओस पाडणे हा प्रकार चालला होता. ज्यांच्याकडे आशेने पहावे असा सर्वसंगपरित्याग करून परमार्थात आलेला बैरागी, साधू, जंगम, महानुभाव, फकीर, कलंदर हे स्वार्थासाठी दांभिक झाले होते. रडती पोटासाठी। झालो म्हणती सन्यासी। वर्म नकळे मूढा । होतो फणित रोकडा ।। यासारख्या एकनाथांच्या अभंगातून हे चित्र उभे राहते. अत्याचार, अनाचार, भ्रष्टाचार, दुराचार यामुळे समाजाचे संतुलन बिघडले होते विषयवासना बळावली होती. विकारांना आश्रय मिळाला होता. भक्ती वैराग्य बुडाले होते. दांभिकतेचे कौतुक होत होते. खरा धर्म, कर्म, नीती आणि आचार हे सारे लोपले होते. समाजातील दुष्ट प्रवृत्ती जोपर्यंत संपुष्टात येत नाहीत आणि सत्प्रवृत्ती जोपर्यंत वाढीस लागत नाही. तोपर्यंत समाजाला स्वास्थ्याची आशा नाही, हे नाथांनी ओळखले. एकीकडे वाढत चाललेली अवनती या दोन्ही गोष्टींमुळे संत एकनाथ हळहळले आणि सामाजिक स्वास्थ्यासाठी त्यांनी “बये दार उघड’ म्हणून आदिशक्तीला आवाहन केले. थोडक्याकत सांगायचे तर भौतिक दुरावस्था आणि मानसिक गुलामगिरी यामुळे सामान्य जनता जड, मूढ व अगतिक बनली होती. या केविलवाण्या स्थितीतून तिला मुक्त

करण्यासाठी संत चळवळ जन्माला आली. भक्तिपंथाचा उदय, देशभाषेची प्रतिष्ठा आणि कर्तव्यप्रधान समाजजीवन यातून संतांच्या प्रबोधनकार्याची दिशा स्पष्ट झाली. कर्तव्याची चौकट भक्कम करूनच खऱ्या नीतीधर्माच्या उपदेशाने वैयक्तिक व सामाजिक जीवनसमर्थ करण्यासाठी संतांनी केलेला खटाटोप हा महाराष्ट्राच्या सामूहिक जीवनातील परिवर्तनाचा महत्त्वाचा टप्पा म्हणावा लागेल. सामाजिक भूमिकेतून संतकार्याचे मोठेपण मांडतांना ग. बा. सरदारांनी म्हटले आहे की, संत चळवळ ही सामाजिक लढ्यापासून लोकांना परावृत्त करणारी प्रतिगामी शक्ती नसून धार्मिक जीवनाच्या कक्षेत त्यांच्या हक्कासाठी सनदशीरपणे झगडणारी सुधारणावादी प्रवृत्तीच होती.' संतांची ही लोकाभिमुख वृत्ती अध्यात्मा पुरतीच मर्यादित राहिली नाही. त्यांनी लोकसंस्थेचे मोठेपण ओळखले लोकजीवनाला सामाजिक नैतिकतेकडे नेणे हेच साध्य समजले आणि या लोकसंस्थेला नवचैतन्याचे वाहन बनविण्याची नवी दृष्ट दिली. हेच संत साहित्याचे सामाजिक योगदान म्हणावे लागेल. डॉ. रामचंद्र देखणे.

मराठी साहित्यात संतांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. संतांचा विचार, त्यांची शिकवण, आणि त्यांची जीवनशैली या सर्वांचा प्रभाव मराठी साहित्यावर स्पष्टपणे दिसून येतो. संतांचा विचार म्हणजे भक्तिपंथ, सामाजिक सुधारणा, आणि आध्यात्मिक जागरूकता. संत तुकाराम, संत जनाबाई, संत एकनाथ आणि संत माणिकदास यांसारखे संत त्यांच्या गाण्यांमध्ये, अभंगांमध्ये, आणि कथा-रूपकांमध्ये जीवनाचे गूढ व तत्वज्ञान व्यक्त करतात.

रूपककथा

संतांची कथा अनेकदा रूपककथांच्या स्वरूपात प्रस्तुत केली जाते. या कथा साधी, परंतु अर्थगर्भ असतात. उदाहरणार्थ:

1. **संत तुकाराम** - तुकारामांच्या अभंगांमध्ये त्यांच्या जीवनातील साधेपण आणि भक्तिभाव व्यक्त केले जाते. त्यांच्या कथा अनेकदा शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी संबंधित असतात, जिथे त्यांची आध्यात्मिकता सामाजिक वास्तविकतेसोबत जोडली जाते.
2. **संत एकनाथ** - एकनाथांच्या कथा त्यांची ज्ञान आणि भक्ती यांचे एकत्रीकरण दर्शवतात. त्यांच्या "एकनाथी भागवत" आणि "भक्तिसंप्रदाय" यामध्ये ते भक्तीचे स्वरूप रूपकांतून स्पष्ट करतात.

संतांचा संदेश

संतांच्या कथा सहसा जीवनातील संघर्ष, प्रेम, आणि श्रद्धेच्या महत्त्वावर लक्ष केंद्रित करतात. या कथांमधून श्रोत्यांना समाजातील अन्याय, विषमतेवर विचार करण्यास प्रवृत्त केले जाते. संतांचे संदेश म्हणजे:

- **सर्वजनहित:** संतांनी त्यांच्या शिकवणीत प्रेम आणि मानवतेचा संदेश दिला.
- **साधेपण:** संतांचे जीवन साधे होते, जेणेकरून सामान्य लोक त्यांच्या विचारांना जवळून समजू शकतील.
- **आध्यात्मिकता:** संतांनी जीवनाच्या गूढतेकडे लक्ष वेधले आणि भक्तीमार्गावर चालण्यास प्रेरित केले.

अशा प्रकारे, संतांची भूमिका मराठी साहित्यात एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. त्यांच्या कथा, गाणी, आणि विचारांनी समाजाला दिशा दिली आहे आणि आजही ते मार्गदर्शन करत आहेत. संतांची शिकवण आपल्या जीवनात एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे, ज्यामुळे आपल्याला जीवनाच्या विविध पैलूंचा विचार करता येतो.

संतांची नावे आणि लेखक

मराठी साहित्यात संतांची भूमिका महत्त्वाची आहे आणि अनेक संतांनी त्यांच्या लेखनातून विचार, भक्ती, आणि जीवनाचे तत्वज्ञान व्यक्त केले आहे. येथे काही संतांची नावे आणि त्यांच्या प्रसिद्ध लेखकांचे उल्लेख आहेत:

1. **संत तुकाराम**
  - **लेखक:** तुकाराम
  - **काम:** अभंग, "तुकाराम गाथा"
2. **संत एकनाथ**
  - **लेखक:** एकनाथ
  - **काम:** "एकनाथी भागवत," "मनाचा गजर"
3. **संत ज्ञानेश्वर**
  - **लेखक:** ज्ञानेश्वरी
  - **काम:** "ज्ञानेश्वरी" (भावार्थ)
4. **संत रामदास**
  - **लेखक:** रामदास
  - **काम:** "दासबोध"
5. **संत माणिकदास**
  - **लेखक:** माणिकदास
  - **काम:** "माणिकप्रभू गाथा"
6. **संत सावता माळा**
  - **लेखक:** सावता माळा
  - **काम:** "सावता माळा कथा"
7. **संत जनाबाई**
  - **लेखक:** जनाबाई
  - **काम:** अभंग

हे संत त्यांच्या लेखनातून जीवनाचे गूढ, भक्तीचा मार्ग, आणि समाजातील अन्यायावर विचार करण्याची प्रेरणा देतात. त्यांच्या विचारांची आजही समाजात गूढता आहे आणि हे साहित्यातील विविध पैलूंचा समावेश करतात.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्यात संतांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि बहुआयामी आहे. संतांनी आपल्या विचारांनी आणि लेखनाने आध्यात्मिकता, सामाजिक सुधारणा, आणि मानवतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहित केले. त्यांच्या रचनांमध्ये भक्ती, प्रेम, आणि करुणेचा संदेश स्पष्टपणे दिसतो, जो आजही अनेकांना प्रेरित करतो. संतांच्या जीवनशैलीने समाजात एकता आणि समरसतेचा विचार रुजवला, ज्यामुळे अंधश्रद्धा आणि जातीय भेदभावावर प्रकाश टाकण्यात मदत झाली. त्यांच्या सृजनशीलतेने मराठी

साहित्याला एक गहनता आणि विविधता प्रदान केली, जी पिढ्यानपिढ्या जीवंत राहिल. संपूर्णतः, संतांच्या कार्याने मराठी साहित्यात नवा आयाम निर्माण केला आहे, जो आजही प्रेरणा, ज्ञान, आणि सकारात्मक बदलांची प्रेरणा देतो. त्यांच्या वारशामुळे आजच्या समाजात संतांचे विचार आणि तत्त्वज्ञान अव्यक्त आहेत, जे भविष्यातही महत्त्वाचे ठरतील.

संदर्भ:

1. संत साहित्य: संत ज्ञानेश्वरी, तुकाराम, एकनाथ, आणि अन्य संतांच्या अभंग, ओवी आणि गाण्यांचा अभ्यास. या रचनांमधील भक्ती आणि तत्त्वज्ञानाचा विचार.
2. सांस्कृतिक अभ्यास: संतांच्या विचारांचा भारतीय संस्कृतीवर आणि विशेषतः मराठी समाजावर झालेला प्रभाव.
3. सामाजिक चळवळ: संतांच्या कार्यामुळे उभ्या राहिलेल्या सामाजिक चळवळींचा अभ्यास, जसे की भक्ती आंदोलन, शंकर पंतांच्या कार्याचे महत्त्व.
4. आध्यात्मिक साहित्य: संतांनी दिलेल्या शिक्षणाचा आध्यात्मिक आणि नैतिक विकासावर होणारा प्रभाव.
5. तत्त्वज्ञान: संतांचे तत्त्वज्ञान आणि विचारधारा, ज्यामध्ये साधना, आत्मज्ञान, आणि मानवतेच्या मूल्यांचा समावेश आहे.
6. वाचनसंस्कृती: संतांच्या ग्रंथांचे वाचन आणि त्यातून निर्माण झालेल्या वाचनसंस्कृतीचा सामाजिक जीवनावर प्रभाव.
7. अध्यापन: शाळा व महाविद्यालयांमध्ये संत साहित्याचा समावेश, ज्यामुळे तरुण पिढीला संतांचा संदेश समजून घेता येतो.
8. या संदर्भांनी संतांची भूमिका मराठी साहित्यात अधिक स्पष्ट केली आहे आणि त्यांच्या विचारांचा प्रभाव आजही समाजात जाणवतो.